

Michael Fleischer
(Bochum)

SYMBOLIKA KOLEKTYWNA W POLSCE I W NIEMCZECH (PORÓWNANIE INTERKULTUROWE)

Symbole kolektywne to znaki językowe obciążone wartościowaniem pozytywnym (*prawda, rozkwit, pokój*) lub negatywnym (*nienawiść, samotność, wojna*) i wiążące dla kultury narodowej, polskiej i niemieckiej. Badania przeprowadzone ankietowo w Polsce (1993) i w Niemczech (1994–1995), szczegółowiej zreferowane w książce Michaela Fleischera *Das System der polnischen Kollektiv symbolik. Eine empirische Untersuchung* (1996), stanowią część szerszego programu badań porównawczych, w którym to programie przewidziano podobne badania na terenie Białorusi i Rosji. Badanie ankietowe obejmuje trzy etapy: ustalenie zasobu symboli kolektywnych, odtworzenie ich hierarchii, przybliżenie ich semantyki.

Po przypomnieniu w części wstępnej założeń teorii dyskursu zreferowano najważniejsze wyniki badań empirycznych. Dla Niemców charakterystyczne jest wysokie wartościowanie symboli z kręgu „codzienności”, jak *samochód, pieniądze, zdrowie, przyroda*, dla Polaków z kręgu etyki, jak *wolność, honor, miłość*. Duży zespół symboli jest wspólny obu narodom: *przyjaźń, prawda, pokój, ochrona środowiska, wolność, niezależność* itd. Niemcy zachodnie i wschodnie różnią się jednak dość znacznie, przy czym Polacy są bliżsi raczej Niemcom wschodnim — niż zachodnim.

Wprowadzenie

Definicje pojęć oraz systemowa teoria kultury, w której ramach usytuowane są badania symboliki kolektywnej omówiłem szczegółowo w innych publikacjach (Fleischer 1994a i 1996a), tutaj podaję tylko te elementy definicji symboli kolektywnych, które niezbędne są do zrozumienia dalszych wywodów. Uwaga zasadnicza: słowo *symbol* używane jest tutaj w jego zna-

czeniu semiotycznym, a nie literaturoznawczym lub lingwistycznym, natomiast określenie *kolektywny*¹ oznacza interpersonalny, ponadjednostkowy, obecny i funkcjonujący w świadomości zbiorowej charakter analizowanych przeze mnie obiektów.

Definicja symbolu kolektywnego i dyskursywnego

Symbole kolektywne są to znaki posiadające do tego stopnia i tak dalece wykształconego interpretanta, iż wykazuje on znaczenie kulturowe oraz wyraźne nacechowanie (wartościowanie) pozytywne lub negatywne wiążące dla całej kultury narodowej, a interpretator dysponować musi szczególnymi wiadomościami w zakresie interpretanta znaczeniowego, a przede wszystkim znakowego². Symbole kolektywne są najistotniejszymi elementami interdyskursu.

Właściwości znakowe symboli kolektywnych: symbole te mają stabilny i trwały środek znaku (którego nie można podważać) oraz wyraźnie zmanifestowany obiekt znaku ('przecież to nawet dziecko wie, co znaczy x', 'przecież to każdy wie', 'to się rozumie samo przez się' itp.), a jednocześnie w przeciwieństwie do tego bardzo szeroki interpretant. Tak więc na poziomie znaczenia i na poziomie relacji z innymi znakami (interpretant znaczeniowy + znakowy) możliwe są różne operacje pozwalające na funkcjonowanie tego mechanizmu, umożliwiające przekodowania i wyrównywanie wahań/fluktuacji (kultury narodowej), zdolne do zapoczątkowania zmian i zapewniające tym samym dyspozycję rozwoju.

¹ Zdaję sobie sprawę z, łagodnie mówiąc, nieprzyjemnego dla polskiego czytelnika brzmienia słowa *kolektywny*. Jako fundamentalny element mojej teorii kultury jest ono jednak nie do uniknięcia, a jako że poruszamy się na terenie nauki, gdzie, jak wiadomo, ideologia jest nie na miejscu, pozwolę sobie przy nim obstawać. Określenie *zbiorowy* nie oddaje w pełni tego zakresu znaczeniowego, o który mi chodzi.

² Pojęcia 'znaczenie kulturowe', 'interpretant znaczeniowy' oraz 'interpretant znakowy' wyjaśniam w skrócie (wyczerpujące definicje patrz Fleischer 1990, 95–98, 147–156 i 1991, 163–166): *Znaczenie kulturowe* jest to takie znaczenie, które odnosi się zawsze tylko do określonej kulturowej formacji i stanowi znaczenie danego znaku (lub kompleksu znaków) dla danej konkretnej formacji; dla innej formacji ten sam środek znaku może posiadać odmienne znaczenie kulturowe, ale to samo znaczenie leksykalne.

W interpretancie znakowym znaczenia tworzone są przez przyporządkowania do innych znaków. *Interpretant znaczeniowy* obejmuje — w uproszczeniu — znaczenia leksykalne, te zatem, które odnoszą się do ograniczającej relacji środka znaku do obiektu znaku i zawężające dane zasadniczo w obiekcie znaku pole możliwości.

Termin *symbol kolektywny* pochodzi od Linka (1982, 9–11). Link używa go jednak w znaczeniu literaturoznawczym, tutaj obowiązuje jego znaczenie semiotyczne. Różnica ta ma daleko idące konsekwencje teoretyczne.

Mając na uwadze rodzaje znaków, można zaobserwować, że obiekty wykazujące funkcje kolektywno-symboliczne często występują także jako znaki ikoniczne lub indeksalne (por. różnego rodzaju nalepki), oczywiście w tych wypadkach należałoby mówić o kolektywnych indeksach lub ikonach. Poza tym występują rozmaite formy mieszane.

Pod pojęciem ‘dyskursywnej semantyzacji’ należy rozumieć proces oraz rezultat generowania znaczeń, odnoszący się do specyficznych znaczeń dyskursywnych, wykraczających poza ogólne znaczenia leksykalne. Są to te znaczenia, które dla danej subkultury lub kultury narodowej oraz ich dyskursów lub interdyskursu są szczególnie istotne, które stanowią o ich charakterze. Można przy tym obserwować, że w wypadku symboli kolektywnych znaczenia dyskursywne dominują nad leksykalnymi, to znaczy są istotniejsze niż znaczenia czysto leksykalne. Należy koniecznie uwzględnić fakt, iż ‘znaczenie kulturowe’ różni się zasadniczo — w ramach prezentowanej tutaj teorii — od lingwistycznych kategorii ‘asocjacji’ lub ‘konotacji’. Tak rozumiane ‘znaczenie kulturowe’ posiada co prawda podobny charakter jak ‘konotacje’, jednak nacisk położony jest na kolektywny i obowiązujący dla danej kultury charakter tych konotacji. Także dla wyraźnego odróżnienia tych aspektów wprowadzono pojęcie ‘znaczenia kulturowego’.

W wypadku symboli kolektywnych mamy do czynienia z relatywnie kompleksowymi, a w każdym razie ze zróżnicowanymi obiektami, co potwierdzają dane obserwacyjne (zwrócenie uwagi na konieczność dokonania wewnętrznego zróżnicowania symboli kolektywnych zawdzięczam Aleksemu Awdiejewowi). Na bazie teorii systemów należy przyjąć założenie, że chodzi tutaj o obiekty silnie obciążone funkcjonalnie (Bürde). Można wyjść od co najmniej trzystopniowej systemowej dyferencjacji obiektu. Symbole kolektywne zdają się składać, jeśli dalsze obserwacje się potwierdzą, z trzech obszarów, które regulują ich działanie i ich funkcje:

(a) Z **jądra** silnie obciążonego funkcjonalnie, bardzo stabilnego i niezależnego wariacyjnie, odpowiedzialnego za zabezpieczenie i zakotwiczenie danego symbolu kolektywnego w danej manifestacji kultury i zabezpieczającego jednocześnie ogólne — niezależne od tej manifestacji — właściwości systemowe. Powinno ono przy starych i silnie zafiksowanych symbolach kolektywnych dominować w całym systemie (danej symboliki kolektywnej) i odpowiadać za niezmienność symbolu. W przypadku symboli młodych, wyposażonych jeszcze w wiele stopni wolności, jądro odgrywa co prawda stabilizującą, lecz nie dominującą rolę. Tutaj dba ono (jądro) o usieciwienie danego symbolu z innymi (silnie zafiksowanymi) symbolami danego obszaru; usieciwienie zabezpiecza wtedy dodatkową stabilizację symbolu. W wypadku symboli nowych wchodzących w system, tzn. przy wyrazach,

które właśnie stają się symbolami kolektywnymi, jądro jest prawie niezamantestowane, tutaj efekt usieciowienia dopiero zaczyna działać. Dominują tu pozostałe obszary.

(b) Z **obszaru aktualności** prawie zupełnie nie obciążonego funkcjonalnie, zależnego od wariacji lecz już stabilnego, odpowiedzialnego za semantyzację symbolu kolektywnego w danej manifestacji kultury. W wypadku silnie zafiksowanych i starych symboli obszar aktualności nie występuje prawie wcale, tutaj oddziałuje jądro ze swoją dominującą rolą. W wypadku nowych symboli, wyposażonych w wiele stopni wolności, obszar ten spełnia rolę dominującą, lecz prawie wcale nie stabilizującą. Tutaj zabezpiecza on konkretną, zależną od manifestacji kultury, semantyzację danego symbolu w obrębie określonej sfery; jądro zabezpiecza wtedy dodatkową stabilność symbolu. W wypadku symboli nowo wchodzących do systemu obszar aktualności spełnia swoją najważniejszą, to znaczy dominującą rolę; ten obszar dba o kierunek przyszłego zakotwiczenia danego symbolu i jego powstającą semantyzację w systemie symboliki kolektywnej, tzn. jego kanalizację. Efekt usieciowienia prawie wcale tutaj nie działa.

(c) Z akcydentalnego **obszaru konotacyjnego**, odpowiedzialnego za kontakt z systemem językowym i w silnym stopniu indywidualnego, tzn. prawie wcale nie dającego konsensusu, dbającego o uzależnienie symbolu kolektywnego od danego języka naturalnego i od znaczeń leksykalnych; w przeciwieństwie do tego pozostałe obszary odpowiedzialne są za zabezpieczenie i manifestację znaczeń kulturowych. Obszar konotacyjny dba o specyficzne dla danych jednostek komponenty symboli kolektywnych.

Można założyć, że wszystkie trzy obszary obecne są w symbolach kolektywnych równocześnie, lecz w różnych konstelacjach i zmiennej sile oddziaływania. Ich usieciowienie oraz ich napięcie wewnętrzne zabezpieczają daną manifestację, konkretne funkcjonowanie, działanie i jego kierunek oraz semantyzację symbolu. Obszary te trudno dają się od siebie oddzielić, wpływają one na siebie wzajemnie i regulują znaczenie danego symbolu kolektywnego dla uczestników kultury.³

³ Przykład: dla symbolu kolektywnego 'papież', wtedy wszystko, co tworzy znaczenie dotyczące 'funkcji/urzędu papieża', co sprowadzalne jest do tego urzędu jako takiego, co zakotwiczone i usemantyzowane jest historycznie — tworzy jądro tego symbolu kolektywnego. Wszystkie te momenty, które sprowadzają się do 'Karola Wojtyły' i dotyczą wypełnienia tego urzędu przez 'Karola Wojtyłę' (nawiasem mówiąc, również symbol kolektywny) — tworzą obszar aktualności, wpływający i oddziałujący na historyczną i obciążoną funkcjonalnie semantyzację symbolu. Wszystko to natomiast, co konkretne indywidualne lub grupy kulturowe ze swojej strony, niewykluczone, że subiektywnie, łączą z komponentem 'urząd' lub 'Karol Wojtyła', ich osobiste przez cokolwiek sterowane postawy oraz znaczenia leksykalne tego wyrazu tworzą obszar konotacyjny. Wszystkie obszary oddzia-

Układ ankiety

Pierwszy etap badań ma na celu ustalenie, jakie wyrazy mogą funkcjonować jako symbole kolektywne. Podczas drugiego etapu następuje zbadanie funkcjonujących w danych kulturach hierarchii ustalonych w etapie pierwszym słów. Trzeci etap dotyczy semantyzacji symboli kolektywnych, czyli pytania o to, co oznacza dany symbol kolektywny dla członków danej kultury, przy czym nie chodzi tu o znaczenia leksykalne, lecz o dodatkowe, naddane znaczenia kulturowe. Chodzi zatem o ustalenie semantyzacji stwierdzonych w etapie 1 i zhierarchizowanych w etapie 2 symboli kolektywnych. W celu uzyskania informacji o rozwoju, ewolucji, wariabilności i fluktuacjach systemu symboliki kolektywnej, ankieta niniejsza przeprowadzana będzie co pięć lat, tak że po jakimś czasie będzie można pokazać, jakiego rodzaju jest ów rozwój. Formularze, za pomocą których ustalone zostały symbole kolektywne, składają się z trzech części (skład grup respondentów — patrz Fleischer 1996a):

Krok 1:

Proszę napisać poniżej pozytywnie i negatywnie nacechowane słowa lub wyrażenia istotne Pana/Pani zdaniem dla ludzi w Polsce. Proszę podać spontanicznie możliwie dużo słów lub wyrażeń, nawet jeśli nie ma Pan/Pani zupełnej pewności, czy są one istotne. (Schreiben Sie bitte unten positiv und negativ markierte Worte oder Ausdrücke auf, die Ihrer Meinung nach für die Menschen in Deutschland wichtig sind. Geben Sie spontan möglichst viele Wörter oder Ausdrücke an, auch wenn Sie sich nicht ganz sicher sind.)

Krok 2:

Proszę ocenić podane niżej słowa i wyrażenia na skali od +100 (bardzo pozytywne słowo) do -100 (bardzo negatywne słowo). Proszę oceniać spontanicznie, nawet jeśli nie ma Pan/Pani co do oceny zupełnej pewności. (Bewerten Sie die nachfolgenden Wörter und Ausdrücke auf einer Skala von +100 (sehr positives Wort) bis -100 (sehr negatives Wort). Bewerten Sie bitte spontan, auch wenn Sie sich nicht ganz sicher sind.)

Krok 3:

Co znaczą Pana/Pani zdaniem następujące słowa dla ludzi w Polsce. Proszę podać 5 słów lub wyrażeń charakteryzujących znaczenie podanych słów. Proszę pisać spontanicznie, nawet jeśli nie ma Pan/Pani zupełnej pewności. (Was bedeuten Ihrer Meinung nach die folgenden Wörter für die Menschen in Deutschland. Nennen Sie bitte 5 Wörter oder Begriffe, die die Bedeutung der angegebenen Wörter charakterisieren. Urteilen Sie bitte spontan, auch wenn Sie sich nicht ganz sicher sind.)

łują razem, z punktu widzenia analizy nie są może nawet do oddzielenia, powinny one jednak być wspólnie odpowiedzialne za manifestację symbolu i powinny go generować.

Ustalenie słów

Stosunek type/token

372 polskich respondentów wskazało w sumie 3085, a 183 niemieckich — 1955 types. Manifestację types i token oraz ich stosunek przedstawiono w tabelach 1 i 2.

Tab. 1. Manifestacja type-token (%), N-Z = Niemcy zachodnie, N-W = Niemcy wschodnie

		pozy- tywne	nega- tywne	męż- czyźni	kobiety	wierzący	niewie- rzący	N-Z	N-W
Niemcy	types	46,9	58,6	62,9	60,1	67,6	54,1	74,0	43,5
Polska	types	46,4	58,9	54,6	70,2	89,7	27,3	–	–
Niemcy	token	52,0	48,0	47,5	52,5	61,0	39,6	71,3	28,7
Polska	token	50,5	49,5	39,2	60,8	85,1	14,9	–	–

Okazuje się, że w obydwu kulturach ankietowani wymienili mniej więcej tyle samo pozytywnych, co negatywnych słów; więcej negatywnych niż pozytywnych types; w Niemczech nieznacznie więcej pozytywnych niż negatywnych token, w Polsce zaś rozkład jest równomierny. Badania wykazały zasadniczo więcej słów nacechowanych ujemnie, służących wyznaczeniu granic interdyskursu. Słowa nacechowane dodatnio, odpowiedzialne za wewnętrzne zabezpieczenie systemu, są rzadziej wskazywane. Dotyczy to wszystkich grup respondentów. Przy podziale na poszczególne kategorie (płci, wyznania i miejsca zamieszkania) ukazuje się nieco inny obraz.

W przypadku zróżnicowania pod względem płci nie stwierdzono żadnych różnic z uwagi na types. Z uwagi na token mężczyźni wymieniają znacznie mniej słów niż kobiety. W Polsce tendencja ta zauważalna jest w obydwu kategoriach, zarówno token, jak i types. Mężczyźni wykazują więc uboższy repertuar niż kobiety. Interesujące są dane z uwagi na wschodnie i zachodnie Niemcy. W części zachodniej podano znacznie więcej słów niż we wschodniej, zarówno w przypadku token, jak i types. Może to oczywiście wynikać z różnej wielkości grup respondentów. Zrelatywizowawszy bowiem dane, otrzymujemy następujące wyniki: 132 zachodnich ankietowanych wymienia przeciętnie 11,0 types i 26,7 token, a 51 wschodnich — odpowiednio 16,7 i 27,8. Liczba token jest w przybliżeniu równa, w przypadku types w części zachodniej panuje większa zgodność w obrębie interdyskursu, oraz mamy do czynienia z węższym zakresem niż na wschodzie.

Interesujące jest również zestawienie stosunku type/token (tabela 2). Należy czytać tę tabelę w sposób następujący: im niższy jest stosunek T/T, tym mniej różnych słów zostało podanych, tym bardziej więc ankietowani byli jednomyślni. I odwrotnie: im ten stosunek wyższy, tym więcej różnych słów wymieniono i tym mniejsza zgodność panowała wśród respondentów. Maksimum wynosi 1 i oznacza brak zgodności.

Tab. 2. Stosunek type/token (N-Z = Niemcy zachodnie, N-W = Niemcy wschodnie)

T/T	ogółem	pozy- tywne	nega- tywne	męż- czyźni	ko- biety	wie- rzący	niewie- rzący	N-Z	N-W
Niemcy	0,40	0,36	0,48	0,52	0,45	0,44	0,54	0,41	0,60
Polska	0,29	0,26	0,34	0,40	0,33	0,30	0,53	–	–

Tabela pokazuje, że polscy respondenci w prawie każdej kategorii wykazywali wyraźniej zdecydowane zachowanie interdyskursywne. Różnice nie są jednak duże i mogą wynikać również z przypadkowych fluktuacji. Ponieważ pojawiają się one niemal we wszystkich kategoriach, należy je uwzględnić w ostatecznych wynikach badań. Interesujące jest również, że w wypadku słów o zabarwieniu pozytywnym stwierdzić można większą zgodność, i to w obydwu kulturach, niż w wypadku słów nacechowanych negatywnie. Obszar odpowiedzialny za konsolidację systemu kultury jest bardziej jednorodny niż obszar odpowiedzialny za odgraniczenie na zewnątrz. Trzeba również zwrócić uwagę na fakt, że w obydwu kulturach większa zgodność poglądów panuje między kobietami niż mężczyznami, a zgodność ta jest w Polsce większa niż w Niemczech. Bardziej jednomyślni są też wierzący respondenci. Niewierzący wykazują szerszej zmanifestowany interdyskursywny obszar. Gdy porównamy obie części Niemiec, zauważymy, że w części zachodniej rysuje się obraz bardziej przejrzysty, słowa istotne kulturowo są tu wymieniane jednomyślniej, na wschodzie natomiast panuje większy rozsiew.

Po danych czysto liczbowych przedstawiono konkretne słowa, wymieniane w obu kulturach. By zagwarantować porównywalność, najczęściej wskazywane słowa zostały zrelatywizowane do liczby respondentów. Dla przykładu: słowo *Aids* wymieniło w Niemczech 7,10%, w Polsce 1,88% respondentów. Dane obejmują ogólną liczbę podań. Słowa oznaczone znakiem * zostały dla przejrzystości zsumowane z powodu zbyt małej liczebności grup. Udział pozytywnych, ewentualnie negatywnych nazwań przedstawiono w tabeli 3.

Tab. 3. Niemiecka hierarchia częstotliwości (%)

Słowo	%	Słowo	%	Słowo	%	Słowo	%
1	2	3	4	5	6	7	8
Krieg, wojna	39,89	Lüge, kłamstwo	12,02	Freude, radość	7,1	Nationalismus, nacjonalizm	3,28
Liebe, miłość	35,52	Politiker, polityk	12,02	Intoleranz, nietolerancja	7,1	Neid, zawiść	3,28
Urlaub, urlop	33,33	Umweltschutz, ochrona środowiska	12,02	Kultur, kultura	7,1	Böse, das, zło	3,28
Arbeitslosigkeit, bezrobocie	31,69	Angst, strach	11,48	Verständnis, zrozumienie	7,1	Hoffnung, nadzieja	2,73
Frieden, pokój	31,69	Reisen, podróże	11,48	Vertrauen, zaufanie	7,1	Tradition, tradycja	2,73
Geld, pieniądze	30,6	Sport, sport	10,93	Wahrheit, prawda	7,1	Patriotismus, patriotyzm	1,64
Auto*, auto	30,05	Kirche, kościół	9,84	Wohlstand, dobrobyt	7,1	Achtung, szacunek	1,64
Familie, rodzina	26,78	Wohnung, mieszkanie	9,84	Beruf, zawód	6,56	Unabhängigkeit, niezależność	1,64
Gesundheit, zdrowie	25,68	Freund/e, przyjaciel/e	9,29	Gut/gut, dobro/dobrze	6,56	Arbeitsamkeit, pracowitość	1,09
Freiheit, wolność	25,14	Streß, stres	9,29	Musik, muzyka	6,56	Diebstahl*, kradzież	1,09
Arbeit, praca	24,04	Bildung, wykształcenie	8,74	Ruhe, spokój	6,56	Dreck, brud	1,09
Sicherheit, bezpieczeństwo	21,31	Gerechtigkeit, sprawiedliwość	8,74	Alter, starość	6,01	Dummheit, głupota	1,09
Haß, nienawiść	20,77	Rassismus, rasizm	8,74	Fernsehen, telewizja	6,01	Würde, godność	1,09
Krankheit, choroba	17,49	Tod, śmierć	8,74	Haus, dom	6,01	Schwangerschaftsabbruch, aborcja	1,09
Kind/er, dzieci	16,94	Umwelt, środowisko	8,74	Reichtum, bogactwo	6,01	Wissenschaft, nauka	1,09
Armut, bieda	15,85	Erfolg, sukces	8,2	Streit, spór	6,01	Verrat, zdrada	1,09
Demokratie, demokracja	15,85	Leben, życie	8,2	Egoismus, egoizm	5,46	Ehre, honor	0,55
Toleranz, tolerancja	15,3	Solidarität, solidarność	8,2	Alkoholismus*, alkoholizm	4,92	Eifersucht, zazdrość	0,55

1	2	3	4	5	6	7	8
Politik, polityka	14,21	Umweltverschmutzung, zanieczyszczenie środowiska	8,2	Drogensucht*, narkotyki (zależność)	4,92	Heuchelei, zakłamanie	0,55
Freundschaft, przyjaźń	13,11	Einsamkeit, samotność	7,65	Faulheit, lenistwo	4,92	Regierung, rząd	0,55
Gewalt, przemoc	12,57	Kommunismus, komunizm	7,65	Korruption, korupcja	4,92	Parlament, parlament	0,55
Glück, szczęście	12,57	Sauberkeit, czystość	7,65	Treue, wierność	4,37	Totalitarismus, totalitaryzm	0,55
Natur, natura	12,57	Sonne, słońce	7,65	Vaterland, ojczyzna	4,37		
Ordnung, porządek	12,57	Aids, aids	7,1	Bürokratie, biurokracja	3,83		
Ehrlichkeit, uczciwość	12,02	Fleiß, pilność	7,1	Glaube, wiara	3,83		

Tab. 4. Polska hierarchia częstotliwości

Słowo	%	Słowo	%	Słowo	%	Słowo	%
1	2	3	4	5	6	7	8
miłość	46,24	zdrowie	12,9	szczerłość	8,06	rasizm	4,3
przyjaźń	29,03	kościół	12,9	dobrobyt	8,06	ochrona środowiska	4,03
rodzina	27,69	szacunek	12,9	narkomania	7,8	bezpieczeństwo	3,76
kłamstwo	25,54	wojna	12,63	tradycja	7,8	sport	3,76
tolerancja	25	komunizm	12,37	bieda	7,26	czystość	3,76
praca	24,46	alkoholizm*	12,37	biurokracja	7,26	samochód	3,49
bezrobocie	24,19	nacjonalizm	12,1	godność	7,26	rozumienie	3,23
demokracja	23,92	pracowitość	11,83	aborcja	7,26	przyjaciel/ przyjaciele	2,96
uczciwość	22,58	dobro	11,29	nauka	7,26	życie	2,69
wolność	18,82	Sejm	11,83	zawiść	6,99	samotność	2,69
wiara	18,28	choroba	11,02	rząd	6,99	bogactwo	2,69
dobroć	16,94	obluda	11,02	dziecko	6,72	telewizja	2,42
prawda	16,67	dom	10,75	wykształcenie	6,72	mieszkanie	2,15
głupota	16,67	nietolerancja	10,48	śmierć	6,72	środowisko	1,88
kultura	16,4	zazdrość	10,48	muzyka	6,72	Aids	1,88
egoizm	16,4	radość	10,22	nadzieja	6,72	kłótnie	1,88
sprawiedliwość	15,59	pieniądze	9,68	brud	6,72	zanieczyszczenie środowiska	1,61
nienawiść	15,05	polityka	9,41	szczęście	6,45	polityk	1,34
honor	14,78	korupcja	9,41	spokój	6,45	starość	1,08

1	2	3	4	5	6	7	8
złodziejstwo*	14,25	zdrada	9,41	strach	6,18	natura	0,81
lenistwo	13,98	pokój	8,87	przemoc	5,91	podróżowanie	0,54
ojczyzna	13,98	zło	8,87	zaufanie	5,91	stres	0,54
wierność	13,44	totalitaryzm	8,87	sukces	5,38	zawód	0,54
patriotyzm	13,44	wakacje	8,6	słońce	5,38		
solidarność	13,17	niezależność	8,6	porządek	4,3		

* Alkoholizm (+Alkohol), Alkoholismus (+Alkohol); Diebstahl (odpowiednik polski = złodziejstwo/kradzież); Auto (odpowiednik polski = samochód); Drogensucht (+Drogen)

Stwierdzić można wystąpienie trzech grup słów: występujące tylko w Polsce, a więc charakterystyczne tylko dla polskiego interdyskursu; słowa, które pojawiły się tylko w Niemczech, przez to reprezentatywne dla niemieckiego interdyskursu i wreszcie takie, które występują, w różnym nasileniu, w obydwu interdyskursach. Pierwsze dwie grupy odnoszą się więc do specyficznie polskich lub specyficznie niemieckich manifestacji interdyskursu. Niektóre z nich, jak np. *chamstwo* są w zasadzie nieprzetłumaczalne, co dowodzi ich specyficzności dla polskiej kultury. Inne wynikają ze szczególnego rodzaju doświadczeń danych kultur, jak np. *Wohnungsnot* (*głód mieszkaniowy*) w Niemczech, albo *nomenklatura* w Polsce. Częstotliwość wskazań poszczególnych słów można odczytać z tabeli. Najbardziej wartościowe dla badań są takie słowa, które w sposób wyrazisty pokazują różnorodność priorytetów i odmienność uwarunkowań danego interdyskursu.

Skoncentrujemy się na najwyraźniejszych odchyleniach. Można tu utworzyć dwie grupy: (a) tych słów, które w Niemczech są wyżej wartościowane, i (b) tych, które wyżej sklasyfikowane zostały w Polsce. Poza tym dają się jeszcze wyodrębnić słowa (c), które w obu kulturach znajdują podobne realizacje. Pierwszą grupę (a) tworzą następujące słowa: *samochód*, *pokój* (*Frieden*), *pieniądze*, *zdrowie*, *dzieci*, *wojna*, *przyroda*, *politycy*, *podróże*, *bezpieczeństwo*, *urlop*. Cechują one, między innymi przez słowa występujące wyłącznie w Niemczech, specyfikę niemieckiego interdyskursu. Są to słowa, które pod względem typologicznym odnoszą się do całej wspólnoty użytkowników języka i mogą być zaszeregowane jako dotyczące sfery życia codziennego. Niektóre z nich mogą być rozpatrywane w związku z systemem społecznym, tak jak np. *pieniądze*, *politycy* i *bezpieczeństwo*. Drugą grupę (b) tworzą następujące słowa: *kradzież*, *głupota*, *egoizm*, *pracowitość*, *honor*, *uczciwość*, *zazdrość*, *przyjaźń*, *dobro*, *miłość*, *kłamstwo*, *obluda*, *patriotyzm*, *sejm*, *szacunek*, *tolerancja*. Są to słowa, które z kolei składają się na specyfikę polskiego interdyskursu. Charakterystyczne, że w przeważającym stopniu pojawiają się tu wyrazy przynależące typologicznie do dziedziny etyki. Z życia codziennego i słownictwa polityczno-narodowego pochodzą

w zasadzie tylko *pracowitość i patriotyzm*. Wszystkie pozostałe słowa są zabarwione etycznie. Nasuwa się tu wniosek, że polski interdyskurs jest wyraźnie ukierunkowany etycznie. Warto zwrócić uwagę na fakt, że w Niemczech słowa *egoizm, uczciwość i tolerancja* są bardzo nisko klasyfikowane, podobnie w Polsce, słowa *pokój, wojna, przyroda i bezpieczeństwo*. Nie będą więc one miały istotnego znaczenia w systemie symboli kolektywnych. Jest też rzeczą jasną, że mamy tu do czynienia z dwoma różnymi interdyskursami. Chcąc „dotrzeć” do innej kultury należałoby w tłumaczeniach dyskursów owe różnice uwzględnić.

Ponadto zaobserwować można częstotliwości słów podobne w obydwu kulturach (grupa c); słowa, które oddziałują w obydwu kulturach podobnie i wykazują w tym względzie zbliżony zasięg. Są to nieliczne leksemmy, pochodzące z dziedziny ogólnospołecznej lub z życia codziennego, takie, w obrębie których nie należy spodziewać się większych różnic. Zaskakujące jest wystąpienie i wysoka lokata *nienawiści*. W grupie (c) mamy do czynienia z następującymi (wysoko uplasowanymi) słowami: *praca, bezrobocie, rodzina, wolność/swoboda, nienawiść, choroba, polityka*.

Dotychczas omówione wyniki badań odnoszą się do częstotliwości wskazań słów i nie upoważniają jeszcze do wyciągania wniosków na temat hierarchii ich wartościowania. Już jednak na tym poziomie badań uwidaczniają się wyraźne różnice (na temat różnic między obydwoma częściami Niemiec patrz Fleischer 1996). Tabele (5) i (6) pokazują udział pozytywnych i negatywnych wskazań słów w Niemczech i w Polsce. Można z nich odczytać, w jakim stopniu dany wyraz został dodatnio lub ujemnie oceniony przez respondentów. Widać wyraźnie, które słowa mają w danych kulturach status jednoznacznie pozytywnych lub negatywnych, które są słabo nacechowane, a które są słowami polaryzującymi. „Słowami polaryzującymi” nazywane są takie wyrazy, które wykazują się przybliżoną liczbą zarówno negatywnych, jak i pozytywnych wskazań. Służą więc one w obrębie interdyskursu polaryzacji stanowisk, sądów, itp. Należy przy tym zwrócić uwagę na to, że chodzi jedynie o tymczasowe hierarchie frekwencji, a tym samym o pewną ogólną tendencję. Zhierarchizowana ocena jest wynikiem drugiej fazy badań.

Tab. 5. Udział pozytywnych i negatywnych podań słów niemieckich (procentowo do liczby respondentów)

Słowo	poz	neg	Słowo	poz	neg	Słowo	poz	neg
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Krieg, wojna	0	39,89	Lüge/lügen, kłamstwo, kłamać	0	12,02	Kultur, kultu- ra	7,10	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Liebe, miłość	34,97	0,55	Umweltschutz, ochrona środowiska	11,48	0,55	Vertrauen, zaufanie	7,10	0
Frieden, pokój	31,69	0	Ordnung, porządek	12,02	0,55	Sonne, słońce	7,65	0
Urlaub, urlop	33,33	0	Natur, natura	12,02	0,55	Sauberkeit, czystość	7,65	0
Arbeitslosigkeit, bezrobocie	0	31,69	Gewalt, przemoc	0	12,57	Einsamkeit, samotność	0	7,65
Auto, auto	26,78	3,28	Angst, strach	0,55	10,93	Wohlstand, dobrobyt	7,10	0
Geld, pieniądze	27,32	3,28	Ehrlichkeit, uczciwość	12,02	0	Verständnis, zrozumienie	7,10	0
Familie, rodzina	26,78	0	Politiker, polityk	0	12,02	Freude, radość	7,10	0
Freiheit, wolność	25,14	0	Reisen, podróże	11,48	0	Fleiß, pilność	7,10	0
Gesundheit, zdrowie	25,68	0	Kirche, kościół	3,83	6,01	Leistung, ≈ dokonanie	6,01	1,09
Arbeit, praca	22,95	1,09	Sport, sport	10,38	0,55	Aids, aids	0	7,10
Sicherheit, bezpieczeństwo	21,31	0	Wohnung, mieszkanie	9,84	0	Intoleranz, nietolerancja	0	7,10
Freizeit, czas wolny	21,86	0	Freunde, przyjaciele	9,84	0	Ruhe, spokój	6,56	0
Kinder, dzieci	15,85	2,73	Umwelt, środowisko	7,10	1,64	Musik, muzyka	6,56	0
Haß, nienawiść	0	20,77	Streß, stres	0	9,29	gut, dobrze	6,56	0
Krankheit, choroba	0	17,49	Erfolg/-e, sukces/-y	8,20	0	Beruf, zawód	6,56	0
Demokratie, demokracja	14,75	1,09	Leben, życie	8,20	0	Wohnungsnot, głód mieszkaniowy	0	6,56
Armut, bieda	0	15,85	Gerechtigkeit, sprawiedliwość	8,74	0	Haus, dom	6,01	0
Asylanten, asylanci	1,09	13,11	Bildung, wykształcenie	8,74	0	Fußball, piłka nożna	6,01	0
Asylant, asylant	0,55	6,56	Tod, śmierć	0,55	8,20	Reichtum, bogactwo	5,46	0,55
Politik, polityka	1,09	13,11	Rassismus, rasizm	0	8,74	Fernsehen, telewizja	5,46	0,55
Toleranz, tolerancja	15,30	0	Kommunismus, komunizm	0,55	7,10	Alter, starość	0,55	5,46
Ausländer, obcokrajowiec	0	13,66	Solidarität, solidarność	7,65	0,55	Streit, kłótnia	0	6,01

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Glück, szczęście	12,57	0	Umweltverschmutzung, zanieczyszczenie środowiska	0	8,20			
Freundschaft, przyjaźń	13,11	0	Wahrheit, prawda	7,10	0			

W niemieckim obszarze panuje jasna zależność, słowa są nacechowane albo pozytywnie, albo negatywnie; respondenci wykazują bardzo stabilne nastawienie. Wskazuje to, w tym stadium analizy, na jasno uwypuklony, stabilny i jednoznacznie wyznaczony interdyskurs. W kulturze niemieckiej, można powiedzieć, panuje jasność co do zawartości i oceny kolektywno-symbolicznego obszaru. To samo dotyczy polskiej kultury. Również tu nie ma wątpliwości co do danych świadczących o podobnej stabilności interdyskursu. Wyjątki stanowią *kościół* i *solidarność*, zbliżające się w pobliże słów polaryzujących.

Tab. 6. Udział pozytywnych i negatywnych podań słów polskich (procentowo do liczby respondentów)

Słowo	poz	neg	Słowo	poz	neg	Słowo	poz	neg
1	2	3	4	5	6	7	8	9
miłość	46,24	0	kościół	4,03	8,87	tradycja	7,80	0
przyjaźń	29,03	0	wojna	0	12,63	narkomania	0	7,80
rodzina	27,42	0,27	komunizm	0,27	12,10	prezydent	1,08	6,45
kłamstwo	0	25,54	nacjonalizm	0,54	11,56	złość	0	7,26
tolerancja	24,46	0,54	Sejm	0,27	11,56	oszustwo	0	7,26
praca	23,39	1,08	pracowitość	1,08	0	nauka	6,99	0,27
bezrobocie	0	24,19	dobro	11,02	0,27	kradzież	0	7,26
demokracja	23,12	0,81	obluda	0,27	10,75	godność	7,26	0
uczciwość	22,58	0	choroba	0	11,02	biurokracja	0	7,26
wolność	18,82	0	lojalność	10,48	0,27	bieda	0	7,26
dobroć	18,82	0	dom	0	0	aborcja	0,54	6,72
wiara	17,20	1,08	zazdrość	0,54	9,95	ZChN	0	6,99
prawda	16,40	0,27	nietolerancja	0	10,48	zawiść	0	6,99
głupota	0	16,67	mądrość	2,42	0	złodziejstwo	0	6,99
kultura	16,40	0	alkoholizm	0,27	10,22	władza	1,08	5,91
egoizm	0	16,40	radość	2,15	0	rząd	0,27	6,72
sprawiedliwość	15,32	0,27	pieniądze	9,41	0,27	pijaństwo	0	6,99
nienawiść	0	15,05	zdrada	0	9,41	nomenklatura	0	6,99
honor	14,78	0	polityka	0,81	8,60	wykształcenie	6,72	0
ojczyzna	13,98	0	korupcja	0	9,41	prawdomówność	6,45	0,27
ochrona środowiska	3,76	0	komuna	0,27	9,14	pluralizm	4,84	1,88
lenistwo	0	13,98	zło	0	8,87	nadzieja	6,72	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9
chamstwo	0	13,98	totalitaryzm	0	8,87	muzyka	6,72	0
wierność	13,44	0	pokój	8,87	0	inteligencja	6,72	0
patriotyzm	12,37	1,08	wakacje	8,60	0	dziecko	6,72	0
solidarność	9,68	3,49	niezależność	8,60	0	brud	0,27	6,45
zdrowie	12,90	0	dobrobyt	7,80	0,27	śmierć	0	6,45
szacunek	12,90	0	szczerłość	8,06	0,27			

W tym miejscu wypada wspomnieć o specyficznych kulturowo odstępstwach, to znaczy takich słowach, których ocena w obu kulturach znacznie od siebie odbiega. Są to: *pieniądze* (D: pozytywnych 27,32; negatywnych 3,28; PL: pozytywnych 9,41; negatywnych 0,27), *dzieci* (15,85; 2,73 / 6,72; 0), *kościół* (3,83; 6,01 / 4,03; 8,87), *solidarność* (7,65; 0,55 / 9,68; 3,49) i *ochrona środowiska* (11,48; 0,55 / 3,76; 0). Jak widać chodzi jedynie o nieliczne słowa, przy których odchylenia są również stosunkowo niewielkie. *Pieniądze* uzyskiwały w Niemczech, podobnie jak i *dzieci*, więcej negatywnych ocen niż w Polsce. Natomiast *kościół* i *solidarność* odwrotnie. W pozostałych wypadkach wyniki badań pokrywają się.

Hierarchia symboli kolektywnych

W drugim etapie badań została ustalona hierarchia 50 (lub 55) najczęstszych słów (liczba respondentów wynosiła w Polsce 348, a w Niemczech — 104). Dodatkowo zostały uwzględnione słowa pochodzące z pierwszego etapu badań przeprowadzonego tekstualną metodą wyboru (na ten temat patrz Fleischer 1996a). Ograniczenie do około 50 słów wynikało z warunków przeprowadzenia badania: nie można bowiem było wymagać od ankietowanego uważnej analizy większej liczby słów. W tym etapie badań wyłoniły się, zarówno dla Polski, jak i Niemiec, dwie hierarchie słów. Zostały one przedstawione w tabelach (7) i (8) w postaci ogólnej i uwzględniającej specyfikę płci; dla obszaru niemieckiego został również zachowany podział na część wschodnią i zachodnią.

Tab. 7. Hierarchia niemieckich słów (zachód/wschód), ogółem i z uwagi na płeć (K = kobiety, M = mężczyźni)

Słowo	og.	K	M	Z	W	Słowo	og.	K	M	Z	W
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Frieden / pokój	96	96	95	96	95	Grundgesetz / konstytucja	39	43	36	46	23
Gesundheit / zdrowie	92	94	90	91	93	Heimat / (mała) ojczyzna	37	30	42	26	60

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Freundschaft / przyjaźń	89	88	89	86	94	Auto / auto	34	15	47	17	71
Freiheit / wolność	88	87	88	89	86	Tradition / tradycja	32	35	29	23	50
Liebe / miłość	87	89	86	87	87	Europa / Europa	30	32	29	33	25
Gerechtigkeit / sprawiedliwość	83	86	82	86	77	Ausländer / obco-krajowiec	24	31	18	30	9
Ehrlichkeit / uczciwość	81	82	80	78	87	Einheit Deutschlands / Jedność Niemiec	24	22	26	19	35
Wahrheit / prawda	79	82	77	76	87	Staat / państwo	20	21	19	19	21
Umweltschutz / ochrona środowiska	75	85	67	76	71	Glaube / wiara	18	29	10	22	9
Unabhängigkeit / niezależność	75	78	73	74	78	Vaterland / ojczyzna	12	1	20	-4	47
Toleranz / tolerancja	72	84	63	83	47	Nation / naród	9	2	14	1	26
Partnerschaft / partnerstwo	71	73	70	68	78	Linke / lewica	6	16	-1	14	-12
Würde / godność	70	74	68	64	83	Kapitalismus / kapitalizm	3	-5	9	0	11
Freizeit / czas wolny	69	60	74	62	84	Politik / polityka	3	6	1	2	5
Urlaub / urlop	68	68	69	63	81	Sozialismus / socjalizm	2	4	1	0	6
Demokratie / demokracja	65	70	62	77	39	Patriotismus / patriotyzm	-7	-18	1	-20	23
Familie / rodzina	65	62	68	58	81	Asylanten / asylanci	-9	-8	-10	-6	-16
Erfolg / sukces	61	50	68	54	76	Kirche / kościół	-12	-6	-16	-13	-10
Sicherheit / bezpieczeństwo	61	58	64	56	72	Rechte / prawica	-25	-37	-17	-31	-13
Kultur / kultura	57	66	50	64	42	Angst / strach	-47	-54	-42	-54	-32
Kinder / dzieci	56	63	51	57	53	Nationalismus / nacjonalizm	-48	-72	-32	-61	-21
Arbeit / praca	52	55	50	48	61	Einsamkeit / samotność	-56	-57	-55	-45	-77
Geld / pieniądze	51	39	60	39	78	Haß / nienawiść	-70	-79	-63	-72	-64
Aufschwung / rozkwit	44	33	52	36	61	Krankheit / choroba	-73	-79	-68	-73	-72
das soziale Netz / zabezpieczenia społeczne	42	48	38	49	27	Armut / bieda	-78	-71	-82	-76	-81
Ehre / honor	42	38	45	30	66	Arbeitslosigkeit / bezrobocie	-79	-77	-80	-74	-88
Haus / dom	41	38	43	34	56	Krieg / wojna	-92	-96	-89	-93	-90
Rechtsstaat / państwo prawa	41	43	40	53	15						

Na pierwszym miejscu w obrębie słów nacechowanych pozytywnie znalazł się w Niemczech — *pokój* (*Frieden*), wśród negatywnych zaś *wojna*, i to w obydwu częściach Niemiec. W pozytywnym zakresie hierarchii ogólnej widoczne jest, że oceny rozłożone są w zasadzie równomiernie i że nie występują żadne widoczne dysproporcje. Przy podziale pozytywnej skali wartościowania na zakresy od i do +50 okazało się, że w zakresie od 0 do +50 znalazło się 20 słów, a w zakresie od +50 do +100 — 23 słowa; jest to bardzo wyrównany stosunek. Wśród ocen negatywnych, których jest mniej, proporcje są podobne: po 6 słów znajduje się zarówno w skali do, jak i od -50. Godny uwagi może być również fakt, że *kościół* znalazł się wyraźnie w negatywnej części skali (-12) i to zarówno we wschodniej, jak i zachodniej części Niemiec.

Analizując poszczególne wartości tabeli, można wskazać rozmaite, niekiedy bardzo silne wahania opinii. Największe różnice widać między wschodnimi i zachodnimi respondentami. Słowo *azyjczycy* jest we wschodniej części Niemiec negatywniej oceniane niż w zachodniej części (-16, -6). Na ogólnym wyniku zaważyła przede wszystkim ocena wschodnioniemieckich kobiet, mężczyźni bowiem w obu częściach Niemiec odpowiadali podobnie (-10, -11), zachodnioniemieckie kobiety zaś przypisują temu słowu jedynie znikome nacechowanie ujemne (-2). Wyraźnie negatywniej wartościuje je młodzież z obu części Niemiec i dorośli z części wschodniej. Dorośli z części zachodniej zaklasyfikowali je jako neutralne (por. Fleischer 1996, 123–124). *Obcokrajowcy* są pozytywniej postrzegani na zachodzie niż na wschodzie (+30, +9).

Rozkwit gospodarczy otrzymał na wschodzie więcej ocen pozytywnych (+61, +36). Wyraz *samochód* daje wiele do myślenia: na zachodzie otrzymał on ocenę +17, na wschodzie zaś +71, i to niezależnie od płci. Podobnie jest ze słowem *demokracja*, które na zachodzie uplasowało się w pozytywnym zakresie o wiele wyżej niż na wschodzie (+77, +26), znów niezależnie od płci. *Europa* w obu częściach Niemiec została podobnie oceniona. *Rodzina* należy zaś do tej grupy słów, które wyżej wartościowane były na wschodzie, zwłaszcza przez kobiety, na zachodzie natomiast zarówno płeć, jak i wiek wpłynęły na ocenę. *Wolność* jest podobnie zaszeregowywana. *Czas wolny* i *pieniądze* mają zaś wyższą notę na wschodzie, gdzie także o wiele wyżej niż na zachodzie, i bez względu na płeć, zostało ocenione słowo *ojczyzna* (+60, +26). *Kościół* w obu częściach znalazł się w ujemnej części skali, *wiara* natomiast (słowo pochodzące z polskiej ankiety) jest lepiej widziana w części zachodniej, podobnie jest z *kulturą*. Słowo *lewica* zostało przeciwstawnie ocenione: na zachodzie pozytywnie (+14), na wschodzie negatywnie (-12). *Naród* uplasował się na neutralnej pozycji z oceną (+1) na zachodzie, podczas gdy na wschodzie jest widziany jako słowo wyraźnie pozytywne.

Podobnie jest z *nacjonalizmem*, który na zachodzie postrzegany jest jako słowo nacechowane jednoznacznie ujemne (-61), podczas gdy na wschodzie nie jest aż tak źle oceniane (-21), przede wszystkim dzięki wschodniemieckim mężczyznom, którzy uznali je za ledwie jako trochę negatywne. Słowo *patriotyzm* zostało skrajnie odmiennie ocenione, co daje też wiele do myślenia. W zachodniej części Niemiec jest ono wyraźnie negatywne (-20), we wschodniej — pozytywne (+23), i to niezależnie od płci. *Państwo prawa* zostało w części zachodniej ocenione pozytywniej, podobnie jak *tolerancja*, która na wschodzie znalazła się w połowie skali; za to *tradycja* cieszy się większym poważaniem, zwłaszcza u dorosłych kobiet. *Ojczyzna (Vaterland)* stanowi bardzo interesujący przypadek. Na zachodzie postrzegana jest jako słowo nacechowane lekko ujemnie lub neutralne (-4), na wschodzie zaś i niezależnie od płci jako słowo wyraźnie pozytywne (+47).

Już pobieżny przegląd wyników ukazuje znaczne różnice w odpowiedziach między wschodem a zachodem. Można to dwojako interpretować: Albo mamy do czynienia z dwoma różnymi interdyskursami, albo różnice te wynikają z niewielkiej liczby respondentów, zwłaszcza we wschodniej części. Wiele przemawia za tą drugą interpretacją, nastawienie tego rodzaju małej grupy musi podlegać znacznym fluktuacjom. Pojawia się jednak pytanie, dlaczego różnice te występują przy określonych, silnie semantycznie obciążonych słowach, które, gdy się je razem zestawi, tworzą jednorodne pole. Są to mianowicie (opowiednio zachód/wschód): *obcokrajowcy* (30/9), *samochód* (17/71), *demokracja* (77/39), *honor* (30/66), *rodzina* (58/81), *konstytucja* (46/23), *ojczyzna(Heimat)* (26/60), *lewica* (14/-12), *naród* (1/26), *nacjonalizm* (-61/-21), *patriotyzm* (-20/23), *tolerancja* (83/47), *ojczyzna(Vaterland)* (-4/47). Wyżej zaszeregowane zostały na zachodzie: *obcokrajowcy*, *demokracja*, *konstytucja*, *lewica*, *tolerancja*, a na wschodzie: *samochód*, *honor*, *rodzina*, *pieniądze*, *ojczyzna(Heimat/Vaterland)*, *naród*, *nacjonalizm*, *patriotyzm* i *tradycja*. Tu rysuje się już zupełnie logiczny obraz. Ostatecznych wniosków nie można jeszcze wyciągać z powodu niedostatecznej ilości danych.

Tab. 8. Hierarchia polskich słów, ogółem i z uwagi na płeć (K = kobiety, M = mężczyźni)

Słowo	og.	K	M	Słowo	og.	K	M
1	2	3	4	5	6	7	8
wolność	92	93	90	demokracja	52	50	56
miłość	90	93	85	naród	51	52	48
pokój	90	92	86	państwo	49	48	52
rodzina	89	91	83	pluralizm	37	33	47
przyjaźń	88	90	83	kościół	22	25	17
sprawiedliwość	88	89	85	ideologia	13	16	7
uczciwość	86	87	82	prawica	13	14	9

1	2	3	4	5	6	7	8
dobro	86	86	85	lewica	-5	-3	-8
tolerancja	85	88	80	nomenklatura	-30	-27	-39
dobroć	85	87	81	nacjonalizm	-35	-32	-42
dom	85	87	80	lenistwo	-38	-38	-40
prawda	84	86	81	komuna	-46	-46	-45
samodzielność	80	82	76	komuniści	-48	-49	-46
ochrona środowiska	78	79	74	komunizm	-49	-49	-49
wierność	75	79	68	egoizm	-51	-55	-44
praca	75	75	74	bezrobocie	-55	-62	-43
kultura	75	77	70	kłamstwo	-57	-58	-54
honor	74	77	69	totalitaryzm	-58	-58	-57
godność	73	75	68	cwaniak	-62	-65	-57
niezależność	69	72	63	głupota	-69	-69	-67
ojczyzna	66	66	65	nienawiść	-74	-78	-64
wiara	64	67	57	nietolerancja	-74	-78	-67
patriotyzm	57	56	57	zniewolenie	-85	-89	-78
tradycja	56	58	52	chamstwo	-86	-89	-80
demokratyczny	53	52	56	wojna	-90	-94	-84

Wśród pozytywnie nacechowanych słów, w Polsce na pierwszych dwóch miejscach uplasowały się *wolność* i *miłość*, wśród negatywnych — *wojna* i *chamstwo*. Godny uwagi jest fakt, że w Polsce płeć nie odegrała żadnej roli w wartościowaniu; mężczyźni i kobiety byli w sądach ze sobą zgodni. Różnice nie przekraczają 10 stopni. Jedyna wyraźna rozbieżność widoczna jest w ocenie wyrazu *bezrobocie*. Kobiety oceniają je notą -62, mężczyźni postrzegają mniej negatywnie (-43). Konkretne odzwierciedlenie hierarchii można odczytać z tabeli. Ciekawe jest porównanie obu interdyskursów i konfrontacja polskiej i niemieckiej hierarchii, przy czym następujące litery oznaczają: K — kobiety, M — mężczyźni, Z — zachód, W — wschód.

Tab. 9. Porównanie niemieckiej (zachód/wschód) i polskiej hierarchii symboli kolektywnych

Słowo	Niemcy					Polska		
	og.	K	M	Z	W	og.	K	M
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Arbeit / praca	52	55	50	48	61	75	75	74
Arbeitslosigkeit / bezrobocie	-79	-77	-80	-74	-88	-55	-62	-43
Demokratie / demokracja	65	70	62	77	39	52	50	56
Ehre / honor	42	38	45	30	66	74	77	69
Ehrlichkeit / uczciwość	81	82	80	78	87	86	87	82
Familie / rodzina	65	62	68	58	81	89	91	83
Freiheit / wolność	88	87	88	89	86	92	93	90
Freundschaft / przyjaźń	89	88	89	86	94	88	90	83
Frieden / pokój	96	96	95	96	95	90	92	86

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Gerechtigkeit / sprawiedliwość	83	86	82	86	77	88	89	85
Glaube / wiara	18	29	10	22	9	64	67	57
Haß / nienawiść	-70	-79	-63	-72	-64	-74	-78	-64
Haus / dom	41	38	43	34	56	85	87	80
Kirche / kościół	-12	-6	-16	-13	-10	22	25	17
Krieg / wojna	-92	-96	-89	-93	-90	-90	-94	-84
Kultur / kultura	57	66	50	64	42	75	77	70
Liebe / miłość	87	89	86	87	87	90	93	85
Linke / lewica	6	16	-1	14	-12	-5	-3	-8
Nation / naród	9	2	14	1	26	51	52	48
Nationalismus / nacjonalizm	-48	-72	-32	-61	-21	-35	-32	-42
Patriotismus / patriotyzm	-7	-18	1	-20	23	57	56	57
Rechte / prawica	-25	-37	-17	-31	-13	13	14	9
Staat / państwo	20	21	19	19	21	49	48	52
Toleranz / tolerancja	72	84	63	83	47	85	88	80
Tradition / tradycja	32	35	29	23	50	56	58	52
Umweltschutz / ochrona środowiska	75	85	67	76	71	78	79	74
Unabhängigkeit / niezależność	75	78	73	74	78	69	72	63
Vaterland / ojczyzna	12	1	20	-4	47	66	66	65
Wahrheit / prawda	79	82	77	76	87	84	86	81
Würde / godność	70	74	68	64	83	73	75	68

Relacje poszczególnych słów można odczytać z tabeli, tu zostaną pokazane jedynie najbardziej ewidentne różnice pomiędzy obydwoma częściami Niemiec i Polską. Okazuje się bowiem, że w niektórych przypadkach wschodnioniemieckie oceny bardziej przypominają polskie niż zachodnioniemieckie, co świadczy o zasadniczym, uwarunkowanym tradycją (lat powojennych) zbliżeniu tych dwóch dyskursów.

Praca, honor, rodzina, wiara, dom, kościół, kultura, naród, patriotyzm, państwo, tradycja i *ojczyzna* są słowami, które w Polsce zostały ocenione wyżej niż w Niemczech; *bezrobocie* i *prawica* natomiast w Niemczech, tyle że w skali ujemnej. Widać wyraźnie, że niektóre słowa są charakteryzowane przez przeciwstawne wartości. Tak jest z *kościółem*, który w Niemczech ogólnie oceniony został notą -12, przy czym przez kobiety -16, a przez mężczyzn -6, w Polsce zaś (przez mężczyzn silniej niż przez kobiety) oceniony dodatnio (+22). Podobnie słowo *lewica*: w Niemczech +6, w Polsce -12. Dodatnią wartość zawdzięcza ono bezsprzecznie kobietom (+16), w Polsce płęć nie miała znaczącego wpływu. Niemal symetrycznie przeciwna jest ocena słowa na wschodzie i zachodzie Niemiec (odpowiednio -12/+14). Polska ocena pokrywa się raczej ze wschodnioniemiecką albo leży pomiędzy wschodnio- a zachodnioniemiecką. To samo dotyczy słowa *patriotyzm*, a jeszcze bardziej *prawica*: pierwsze (ogólnie -7) jest dla kobiet w Niemczech słowem negatywnym (-18), dla mężczyzn neutralnym (-1), w Polsce natomiast silnie pozy-

tywnym (+57) niezależnie od płci. *Prawica* oceniana była zazwyczaj jako słowo negatywne i to silniej przez kobiety, i na wschodzie. W Polsce funkcjonuje ono jako słowo nacechowane dodatnio. Ciekawy przypadek stanowi słowo *ojczyzna* (*Vaterland*). W Polsce niezależnie od płci zostało ono ocenione pozytywnie (+66), w Niemczech wprawdzie też, ale ocena ta pochodzi zasadniczo od wschodnich respondentów (i od mężczyzn), na zachodzie jest ona lekko negatywna. Również w tym wypadku daje się zauważyć większą przystawalność wyników z Niemiec wschodnich do wyników z Polski, aniżeli do wyników z zachodniej części Niemiec.

Omówione wyżej manifestacje odnoszą się do wspólnej niemieckiej kultury. Jeśli uwzględnić podział na wschód i zachód, fluktuacje okażą się silniejsze i wyrazistsze. Typologicznie da się wyodrębnić pięć grup:

a) Słowa, które podobnie oceniono w Niemczech wschodnich i Polsce: *honor, uczciwość, rodzina, lewica, nacjonalizm, patriotyzm, tradycja, ojczyzna, godność*.

b) Słowa, które w zbliżony sposób oceniono w obu częściach Niemiec: *kościół, państwo*.

c) Słowa, w których wyraźnie widać podobieństwa między Polską i zachodnimi Niemcami: *sprawiedliwość, nienawiść, tolerancja*.

d) Słowa, które we wszystkich trzech obszarach zostały inaczej ocenione: *praca, bezrobocie, demokracja, wiara, kultura, naród, prawica*.

e) Słowa, które we wszystkich trzech obszarach zostały podobnie ocenione: *wolność, przyjaźń, pokój, wojna, miłość, ochrona środowiska, niezależność, prawda*.

Najwyraźniejsze są grupy (a), (d) i (e). Zaskakujące, że podobieństwa między oboma niemieckimi interdyskursami dają się zauważyć tylko w przypadku dwóch słów między Polską a zachodnią częścią Niemiec w trzech. Grupa (e) obejmuje, z jednym wyjątkiem — mianowicie *ochroną środowiska* — wyłącznie stare i z systemowego punktu widzenia silnie obciążone semantycznie słowa, które bardzo możliwe, że w wielu poszczególnych kulturach legitymują się podobnym statusem. Chodzi tu o słowa, mogące mieć istotne znaczenie dla zabezpieczenia systemu. Dotyczą one obszarów systemu społecznego i jego sterowania systemem kultury, dzięki czemu mają ogromną wagę i stanowią podstawowe, silnie sfunkcjonalizowane i fundamentalne symbole. Grupa (d) ukazuje nieco bardziej zagmatwany obraz. Obejmuje ona słowa, które używane są głównie jako środki taktyki dyskursu i mogą też być różnorodnie wartościowane (*praca, bezrobocie, demokracja, prawica*). Równocześnie pojawiają się słowa, które na pierwszy rzut oka wydają się na stare i tradycyjne symbole, jak *wiara, naród, kultura*. Również one dają się różnie funkcjonalizować i ze względu na taktykę dyskursu poddają

się manipulacji. W każdym zaś razie wydają się być mocniej nacechowane niż pierwsze z wymienionych. Heterogeniczność tej grupy może naturalnie wynikać z niewielkiej liczby respondentów, a co za tym idzie niestabilności wyników (to może dotyczyć także pozostałych grup).

Najbardziej interesująca jest jednak pierwsza, obejmująca 9 słów, najrozleglejsza i stosunkowo jednorodna grupa (a), która wyznacza podobieństwa między Niemcami wschodnimi i Polską. Zebrane tutaj słowa dowodzą skierowanego na tradycję i ojczyznę, jak również moralność interdyskursu. Podobieństwo obu tych dyskursów jest o wiele większe, a homogeniczność wyraźniejsza niż w przypadku wschodnich i zachodnich Niemiec. Można więc powiedzieć na podstawie przedstawionych tu danych i zwracając uwagę na warunki przeprowadzenia ankiety, że różnica między wschodnio- i zachodniemieckim dyskursem jest bardzo wyraźna. Czy jednak można tu mówić również o dwóch różnych kulturach, nie da się rozstrzygnąć z powodu niestabilności danych. Mogłoby to stanowić cel osobnego badania skierowanego na sprawdzenie powyższego podejrzenia. Różnice są z tego względu wyraziście, że bez jakichkolwiek trudności da się je wyprowadzić z silnej hipotezy. Trzeba zwrócić uwagę (patrz tabela 7), że spośród 55 przebadanych słów w sumie 22 we wschodnich i zachodnich Niemczech zgadzają się co do oceny, wszystkie zaś pozostałe (to jest 33) wskazują na istotne odmienności (zob. tab. 10).

Tab. 10. Odchylenia w klasyfikacji wschód/zachód

Słowo	Z	W	Słowo	Z	W	Słowo	Z	W
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Angst / strach	-54	-32	Familie / rodzina	58	81	Nationalismus / nacjonalizm	-61	-21
Arbeit / praca	48	61	Freizeit / czas wolny	62	84	Partnerschaft / partnerstwo	68	78
Asylanten / asylanci	-6	-16	Geld / pieniądze	39	78	Patriotismus / patriotyzm	-20	23
Aufschwung / rozkwit	36	61	Glaube / wiara	22	9	Rechte / prawa	-31	-13
Ausländer / obcokrajowcy	30	9	Grundgesetz / konstytucja	46	23	Rechtsstaat / państwo prawa	53	15
Auto / auto	17	71	Haus / dom	34	56	Sicherheit / bezpieczeństwo	56	72
Demokratie / demokracja	77	39	Heimat / (mała) ojczyzna	26	60	Toleranz / tolerancja	83	47
Ehre / honor	30	66	Kapitalismus / kapitalizm	0	11	Tradition / tradycja	23	50

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Einheit Deutschlands / Jedność Niemiec	19	35	Kultur / kultu- ra	64	42	Urlaub / urlop	63	81
Einsamkeit / samotność	-45	-77	Linke / lewica	14	-12	Vaterland / oj- czyzna	-4	47
Erfolg / sukces	54	76	Nation / naród	1	26	Würde / god- ność	64	83

Semantyzacja symboli

Efektom trzeciego etapu badań są profile semantyczne słów (liczba respondentów wynosiła w Polsce 208, w Niemczech 100). Semantyzację symboli podano w trzech kategoriach, chodziło przy tym o zrównanie danych ze względu na przypadek, aspekt, liczbę itd. Są to: a) słowo podstawowe, b) warianty słowa podstawowego, oraz c) wyrażenia zawierające słowo podstawowe (albo jego warianty). Słowem podstawowym jest najczęściej podawana forma danego słowa w określonej klasie. Wariantami są wszystkie inne słowa tej formie pokrewne, ale w postaci pod jakimś względem odmiennie od niej albo pochodzące z tego samego pola semantycznego. Wyrażeniami są wszystkie sformułowania podane przez respondentów, które zawierają słowo podstawowe lub jeden z jego wariantów. Ustalenie wariantów zostało dokonane w niektórych przypadkach dość swobodnie, uważając głównie na to, by wykorzystać wszystkie istotne i często pojawiające się komponenty semantyczne profilu. Dla każdej kategorii została podana procentowa frekwencja wskazań (ze względu na liczbę respondentów).

Objętość tego artykułu pozwala zaprezentować jedynie wybrane profile (na temat pozostałych patrz Fleischer 1995 i 1996a). Nasuwa się tu pytanie: czy odmienności, ewentualnie podobieństwa w hierarchiach znajdują swoje odbicie na poziomie semantyki. Mam na uwadze takie słowa, które wprawdzie mają podobne znaczenie, ale zostały różnie zhierarchizowane. Profile semantyczne, z braku miejsca, nie mogą zostać omówione szczegółowo, różnice jednak i podobieństwa są widoczne w tabelach (proszę zwrócić uwagę na semantyzację słowa *prawica*), dlatego omawiam szkieletowo tylko profile semantyczne polskich słów, niemieckie manifestacje podaję bez komentarza dla porównania.

demokracja

Słowo podstawowe	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	$\Sigma\%$
1	2	3	4	5	6	7
wolność	35	"wolność" wolnomysłność	1 0,5	wolność słowa wolnościowe kierunki wolność czynu wolność głoszenia poglądów wolność myśli wolność myślenia, mówienia wolność obyczajów wolność ograniczona wolność osobista wolność podejmowania decyzji wolność poglądów wolność prasy wolność prawnego postępowania wolność przekonań wolność, równość, braterstwo wolność słowa i wyznania wolność słowa, myśli, czynu wolność słowa, wyznań wolność wyboru wolny głos wolny kraj wolny wybór	9 0,5	55
równość	23	równo- uprawnienie równorzędność równorzędność "równość" równy	5 0,5 0,5 0,5 0,5	równe prawa równe szanse równe prawo "równi i równiejsi" równość szans	2 1 0,5 0,5 0,5	35
ustrój	14			ustrój państwowy ustrój rządowy ustrój zgodny z wolą ludu	0,5 0,5 0,5	15,5
swoboda	13	swobody	0,5	swoboda wyboru	0,5	13,5
sprawiedliwość	13					13
władza	4			władza ludu władza dla ludu władza społeczeństwa władza społeczna władza większości	2 0,5 0,5 0,5 0,5	8
pluralizm	8			pluralizm myśli	0,5	8,5

1	2	3	4	5	6	7
rządy	1	rządzenie	0,5	rządy ludu rządy demokratyczne rządy głupoty rządy prawa rządy z udziałem ludu	3 0,5 0,5 0,5 0,5	7
tolerancja	7					7
prawo- rządność	5	prawość	1			6
Sejm	3	Senat	2	Sejm i Senat	1	6
ludo- władztwo	1	ludzie lud ludowa ludowość	1 1 0,5 0,5	lud rządzi lud u władzy ludzie walczą o nią	1 1 1	7
wybory	4	wybór	2			6

Demokracja definiowana jest głównie przez składniki kulturowe, elementy leksykalne ‘demokracja jako forma państwa lub rządów’ reprezentowane są przez *ustrój*, *rządy* i *sejm*, przy czym wykorzystane zostają cztery inne symbole kolektywne. Na pierwszym miejscu stoi *wolność*, występująca zarówno jako wyraz podstawowy, jak i w wariantach. W tym wypadku występuje dużo (22) wyrazów precyzujących pojęcie podstawowe. Na drugim miejscu wymieniana jest *równość*, również pojawiająca się w formie wariantów i wyrażen. Obok *sprawiedliwości*, *pluralizmu* i *tolerancji* są to te wyrazy, które tworzą w Polsce znaczenie tego symbolu kolektywnego. Przede wszystkim charakteryzowane są one nie przez pojęcia techniczne, odnoszące się do formy rządzenia, lecz przez ogólniejsze kategorie ‘wolnościowe’, które mogą oznaczać wyobrażenia życzeniowe. Jest to jednak rzadko precyzowane, ponieważ pojawia się wiele wyrażen, które bliżej charakteryzują formę podstawową i jej odniesienia. Można więc przyjąć, że wśród respondentów panuje względnie jasne przekonanie, czym powinna być *demokracja* i jak ją należy widzieć. Jednocześnie pokazuje to, że symbol ten ma duże możliwości użycia i może być różnorodnie funkcjonalizowany, jest także silnie zakotwiczony w systemie symboliki kolektywnej i powiązany z innymi symbolami. Konkretnie jego użycie pociąga za sobą inne symbole i pozwala wpływać jednym na drugie.

Demokratie

Słowo podstaw.	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	$\sum\%$
1	2	3	4	5	6	7
Wahlen	18	Wahl Wahlrecht Abstimmung Wählbarkeit Wahlfreiheit Bürgerwahl Wahlversprechen	4 4 2 1 1 1 1	vox populi geheime Wahl	1 1	34
Freiheit	19					19
Parteien	14	Parteiensystem parteiisch Parteipolitik	1 1 1			17
Gerechtigkeit	11					11
Mitbestimmung	10					10
Gleichheit	8					8
Parlament	6	Bundestag Bürgerversammlung	1 1			8
Volk	3	Volksherrschaft Volksbestimmung Volksfreund Volkswohl	2 1 1 1			8
Deutschland	5	BRD BDR	1 1			7
Politik	5	Politiker Politikverdrossenheit	1 1			7

naród

Słowo podstaw.	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	$\sum\%$
1	2	3	4	5	6	7
ludzie	27	lud ludność	8 4	ludność jednego pochodzenia ludność państwa ludzie, których coś łączy ludzie, którzy mają wspólnych przodków ludzie kulturowo i historycznie związani ludzie mający wspólną kulturę ludzie mający wspólną przeszłość ludzie mówiący tym samym językiem ludzie należący do jednego państwa ludzie wspólnie żyjący ludzie, ziemia, historia, tradycja	0,5 0,5 0,5 0,5 0,5 0,5 0,5 0,5 0,5 0,5	44,5
społeczeństwo	25	społeczność	5			30

1	2	3	4	5	6	7
wspólnota	24	wspólność	0,5	wspólnota językowa wspólna tradycja wspólna walka wspólnota obywateli wspólny cel wspólny język, historia, kultura	1 0,5 0,5 0,5 0,5	28
państwo	16					16
język	12			język narodowy językowa zależność używający tego samego języka	0,5 0,5 0,5	13,5
ojczyzna	12					12
kultura	12					12
jedność	11					11
kraj	10,5			kraj, ludzie	0,5	11
nacja	9	nacje	1			10
historia	9					9
tradycja	8	tradycje	1			9
Polacy	8					8
Polska	8					8
grupa	4			grupa ludzi grupa etniczna grupa ludzi przyznająca się do tego, że jest np. Polakami grupa ludzi związanych przeszłością, językiem, kulturą, terytorium grupa zjedoczenie ludzi pewna grupa ludzka	1 0,5 0,5 0,5 0,5 0,5	7,5
zbiorowość	3	zbiór zbiorowisko	1 0,5	zbiorowisko ludzkie zbiorowość posiadająca tę samą kulturę, jeden język zbiór ludzi	0,5 0,5 0,5	6
tłum	4	tłuszcza	0,5			4,5

Symbol *naród* jest oceniany jednoznacznie pozytywnie. Wyraz ten posiada wiele komponentów semantycznych, chodzi więc także o nasycony symbol, utrzymywany w systemie przez cztery inne symbole. Na pierwszym planie jest komponent ‘grupa ludzi’ (*ludzie, społeczeństwo, wspólnota, jedność, grupa, zbiorowość, tłum*). Drugim komponentem jest pole lub obszar ‘państwo — język’ (*państwo, język, ojczyzna, kraj, nacja, Polacy, Polska*). Interesujące, że jako charakterystyka pojęcia *naród* podany zostaje własny naród (Polska). Trzecie pole związane jest z kulturą (*kultura, historia, tradycja*). Symbol pokrywa zatem kilka pól znaczeniowych i jest bardzo rozciągliwy, co znów daje wiele możliwości użycia i sprawia, że symbol ten staje się w tekstu-

alizacjach bardzo użyteczny. Przypuszczalnie może także ukierunkowywać semantyzację większych tekstów jak też zabezpieczać ich stabilność.

Nation

Słowo podstaw.	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	$\sum\%$
1	2	3	4	5	6	7
Volk	14	Staatsvolk Volksgemeinschaft	2 1	ein Land unser Volk ein Folk ein Volk	2 1 1 1	22
Deutschland	13	BRD	1			14
Staat	10	Staatsgebiet	1			13
Sprache	9	Spracheinheit Sprachen Sprachgemeinschaft	1 1 1			12
Nationalismus	6	Nationalität Nationalmannschaft Nationalstaat national Nationalfeiertag Nationalhymne	2 1 1 1 1 1			12
Geschichte	7					7
Kultur	6					6
Land	5	Länder	1			6
Stärke	5	stärker				6
Heimat	4	Heimatbewußtsein	1			5
Stolz	5					5
Vaterland	5					5

prawica

Słowo podstaw.	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	$\sum\%$
1	2	3	4	5	6	7
partia	25	partie	3	partia konserwatywna partie chrześcijańsko-narodowe partie polityczne prawicowe partie prawicowe partie zajmujące prawą stronę sceny politycznej	1 0,5 0,5 0,5 0,5	31
ręka	10	strona dłoń	5 3	prawa ręka	2	20
polityka	9	polity- czna	0,5	polityka lub czyjaś prawa ręka	0,5	10

1	2	3	4	5	6	7
ugrupowanie	5			ugrupowanie polityczne ugrupowania polityczne ugrupowanie partyjne ugrupowanie w Sejmie	1,5 0,5 0,5 0,5	8
konserwatyzm	6,5	konserwa	0,5			7
opozycja	5,5			opozycja z lewicą	0,5	6
stronictwo	5,5					5,5
poglądy	4	pogląd	1	poglądy polityczne	0,5	5,5
władza	5					5
demokracja	5					5
odłam	4			odłam partyjny odłam polityczny	0,5 0,5	5
sejm	5					5

Prawica posiada dwa komponenty znaczeniowe: oznacza albo ‘partię’, a więc rozumiana jest politycznie, albo po prostu stronę (prawa ręka). Jednoznacznie przeważa znaczenie polityczne. *Prawica* kojarzona jest z *polityką*, *partią*, *konserwatyzmem*, *władzami*, *demokracją* i *sejmem*. W określeniu *opozycja* przejawia się prawdopodobnie obszar aktualności symbolu, bowiem kilka lat w opozycji pozostawały w Polsce właśnie partie prawicowe. Ciekawe, że *prawica* łączona bywa także z *demokracją*, aspekt ten nie pojawia się w przypadku *lewicy*. Niemieckie słowo ‘prawica’ (*Rechte*) semantyzowane jest zupełnie odmiennie. Na czele charakterystyki występują elementy: ‘naziści’ oraz ‘skinheads’.

Rechte

Słowo podstaw.	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	∑%
1	2	3	4	5	6	7
Nazis	11	Nazi Nazismus Neonazis	1 1 1			14
Skinheads	6	Skins Glatze Glatzen	2 2 2			12
Ausländerhaß	6	Asylanten Ausländer ausländerfeindlich Ausländerfeindlichkeit Aussiedler	1 1 1 1 1			11
Nationalismus	5	national nationalistisch Nationalisten	2 2 1			10
CDU	5	CSU CDU-NPD	3 1			9

1	2	3	4	5	6	7
konservativ	6	Konservatismus Konservative	2 1			9
REPs	4	Rechtsradikalismus REP Republikaner Rechtsradikale	2 1 1 1			9
Gewalt	8					8
Haß	7					7
Linke	5					5

wolność

Słowo podstaw.	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	∑%
1	2	3	4	5	6	7
niezależność	27	niezawisłość	4	niezależność państwowa	0,5	31,5
swoboda	28			swoboda myśli swoboda poruszania się, my- śli i wypowiedzi swoboda wypowiedzi swobodny rozwój	0,5 0,5 0,5 0,5	30
demokracja	10					10
radość	8					8
równość	6	równo- uprawnienie	1			7
niepodległość	6			niepodległość państwa	0,5	6,5
pokój	7					7
miłość	6					6
samodzielność	6					6
szczęście	5					5

Wolność jest — obok znaczeń leksykalnych (swoboda, niepodległość, samodzielność) — łączona z *demokracją*, *radością*, *równością*, *szczęściem* i *miłością*. Warte uwagi jest stosunkowo częste występowanie *miłości*. Brak natomiast wymiaru odnoszącego się do polityki lub państwa (pomijając *niezależność* i *demokrację*). Symbol ten jest raczej zorientowany społecznie.

Freiheit

Słowo podstaw.	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	∑%
1	2	3	4	5	6	7
Reisen	17	Reise Reisefreiheit	1 1	Reisen leisten	1	20

1	2	3	4	5	6	7
Unabhängigkeit	9	unabhängig Ungebundenheit ungebunden Ungebundensein	2 2 1 1			15
Demokratie	15					15
Selbständigkeit	3	Selbstbestimmung Selbstverwirklichung selbstverantwortlich	4 4 1			12
Geld	9					9
Meinungsfreiheit	4	Meinung	1	freie Meinung freies Denken	1 1	7
Frieden	4	Friede	2			6
Urlaub	5			Urlaub in Spanien	1	6
Wahl	3	wählen Wahlmöglichkeiten	2 1			6
Auto	3	Autofahren	2			5
Glück	5					5

pokój

Słowo podstaw.	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	$\Sigma\%$
1	2	3	4	5	6	7
spokój	31			spokojne życie spokojna praca spokojny byt	2 0,5 0,5	34
bezpieczeństwo	20					20
wolność	12,5			wolny kraj	0,5	13
dobro	10	dobroć	2			12
wojny brak	4	wojna	3	wojen brak	3	10
pomieszczenie	9,5			pomieszczenie w mieszkaniu	0,5	10
miłość	9					9
stabilizacja	6	stałość stabilność	1 1	stabilne życie	0,5	8,5
cisza	8					8
dom	7					7
radość	6					6
przyjaźń	5	przyjaciele	0,5			5,5
izba	5					5
rozwój	5			rozwój gospodarczy	0,5	5,5
szczęście	5					5
dobrobyt	5					5

Pokój charakteryzowany jest głównie przez *spokój* i *bezpieczeństwo*, ma więc raczej ukierunkowanie indywidualistyczne, określone dodatkowo przez *stabilizację*, *miłość*, *ciszę*, *dom*, *radość* i *przyjaźń*. Znaczenie 'przeciwiństwo wojny' odgrywa podrzędną rolę. W sposób naturalny pojawiają się też komponenty drugiego znaczenia wyrazu *pokój*, przekazywane określeniami *pomieszczenie* i *izba*. Chodzi tu więc o ważny symbol kolektywny. Zwraca uwagę, że jest on zakotwiczony w systemie przez siedem innych symboli, przy czym w kulturze polskiej dominujący jest wymiar indywidualny, odnoszący się do stosunkowo niewielkiego kręgu rodziny i znajomych.

Frieden

Słowo podstaw.	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	$\sum\%$
1	2	3	4	5	6	7
Sicherheit	23					23
Ruhe	19					19
Krieg	5	kein Krieg keine Kriege	1 1	krieglose Epoche kalter Krieg Abwesenheit von Krieg	4 1 1	12
Freiheit	11					11
Taube	9					9
Glück	6	glücklich	1			7
Freude	7					7
Freundschaft	7					7
Gewaltlosigkeit	5					5
wichtig	5					5

wojna

Słowo podstaw.	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	$\sum\%$
1	2	3	4	5	6	7
śmierć	40					40
zło	29					29
zniszczenie	12	zniszczenia	2			14
strach	14					4
walka	11	walki	1,5	walka zbrojna	1,5	14
ból	13					13
kwę	13					13
głupota	8			głupota ludzka	1	9
nienawiść	9					9
nieszczęście	7,5			nieszczęścia i tragedie	0,5	8
tragedia	6	tragedie	1			7
zabijanie	6,5	zabici	0,5			7
cierpienie	7					7
kataklizm	5	katastrofa	1,5			6,5

1	2	3	4	5	6	7
przemoc	6					6
głód	5					5
niepokój	5					5

Wojna jest symbolem jednoznacznie negatywnym, umieszczanym na najniższym miejscu w hierarchii. Ogólnie łączona jest z cechą *zła* i określana wyrazem *śmierć*. Pozostałe określenia są typowymi kulturowymi znaczeniami, opisującymi konsekwencje wojny. Żadne sformułowanie nie odnosi się do wymiaru politycznego lub ekonomicznego, co jest charakterystyczne dla znaczenia leksykalnego. Podane są raczej, że tak powiem, odniesienia do ludzi. Charakterystyczny pod tym względem jest wyraz *glupota*. Bardzo interesujące jest pojawienie się *walki*, a nawet *walki zbrojnej* — oba wyrażenia są w polskiej kulturze pozytywnie nacechowane i określają ‘walkę o słuszną sprawę’. W ten sposób dochodzi do głosu, choć słaby, pozytywny składnik znaczenia.

Krieg

Słowo podstaw.	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	$\Sigma\%$
1	2	3	4	5	6	7
Tod	40	Tote tot töten tötend Tötung	7 1 1 1 1			51
Zerstörung	18					18
Haß	15					15
Gewalt	10					10
Waffen	10					10
Vernichtung	5	Vertreibung Verwüstung	2 2			9
Elend	9					9
Leid	9					9
Angst	8					8
Armut	8					8
Grausamkeit	4	grausam Grausamkeiten Greuel	1 1 1			7
Soldaten	4	Soldat Söldner	2 1			7
Blut	6					6
Bomben	6					6
Bosnien	5					5
Hunger	5					5

1	2	3	4	5	6	7
Atom	2	Atombombe Atomwaffen	2 1			5
Frieden	3	Friede kein Frieden	1 1			5
Macht	3	Machtkampf	2			5

miłość

Słowo podstaw.	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	∑%
1	2	3	4	5	6	7
uczucie	39			uczucie pozytywne uczucie pozytywne, zaufanie	0,5 0,5	40
dobro	14	dobroć	6	dobra wola dobro i wrażliwość obroć, przyjaźń	0,5 0,5 0,5	21,5
seks	16	sex	4			20
zaufanie	12,5					12,5
szczęście	12					12
rodzina	11					11
przyjaźń	10					10
ciepło	7	ciepłe	0,5	ciepły uśmiech	0,5	8
Bóg	8					8
kochanie	4,5	kochać kochanie się kochanka kochaność	1 1 1 0,5			8
piękno	7					7
wiara	7					7
radość	6			radość z życia	0,5	6,5
nadzieja	6					6
zrozumienie	6					6
szacunek	5					5
małżeństwo	4	małżeńska	1			5
oddanie	5					5

Miłość jest — jak się wydaje — najistotniejszym symbolem kolektywnym polskiej kultury. Wyraz ten jest najczęściej wymieniany i występuje bardzo wysoko w hierarchii. Zauważa się stosunkowo niewielką liczbę wyrażen i wariantów oraz wielką liczbę opisań, co wskazuje na symbol nasycony. Na pierwszym miejscu stoi komponent znaczeniowy ‘uczucie’, klasyfikujący miłość do obszaru *dobra*. Obok komponentu *miłość fizyczna* (seks, kochanie), bardzo silnie wyrażona jest strona instytucjonalna (rodzina, małżeń-

stwo). Ciekawe, że miłość jest w kulturze polskiej związana z religią (Bóg, wiara). Obok tego pojawia się cały szereg opisów etycznych lub ogólnospołecznych, które można by zebrać pod wspólnym pojęciem *szczęście*. Z systemem wyraz ten połączony jest pięcioma innymi charakteryzującymi symbolami kolektywnymi. Sam symbol służy charakterystyce czternastu innych symboli. Jest to więc kluczowy symbol kultury polskiej, organizujący cały system.

Liebe

Słowo podstaw.	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	$\Sigma\%$
1	2	3	4	5	6	7
Sex	24	Sexualität	1			25
Vertrauen	19			absolutes Vertrauen	1	20
Freundin	8	Freund Freunde Freundschaft	1 2 5			16
Glück	12	glücklich	1			13
Partnerschaft	7	Partner Partnerin	4 1			12
Ehe	11					11
Familie	11					11
Treue	10					10
Liebe	4	Liebelei	1	käufliche Liebe körperliche Liebe platonische Liebe seelische Liebe wa(h)re Liebe	1 1 1 1 1	10
Geborgenheit	9					9
Zuneigung	9					9
Gefühl	4	Gefühle	2			6
Wärme	5					5
Zärtlichkeit	5					5
Kinder	3	Kind	2			5

ojczyzna

Słowo podstaw.	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	Σ%
1	2	3	4	5	6	7
kraj	32			kraj ojczysty kraj rodzinny kraj urodzenia kraj lat dziecińczych kraj pochodzenia kraj, w którym mieszkam kraj, w którym się urodziło kraj, w którym się żyje	2,5 2,5 1 0,5 0,5 0,5 0,5 0,5	40,5
Polska	27	polszczyzna polskość	2 0,5	Polska tu	0,5	30
naród	22	narodowość nacja narodowy patria	2 1 0,5 0,5			26
dom	23			dom rodzinny	1	24
państwo	16			państwo, gdzie mieszkam państwo, które traktuje się jak swój dom państwo, w którym urodziliśmy się	0,5 0,5 0,5	17,5
patriotyzm	17	patriota	0,5			17,5
miejsce	3			miejsce urodzenia miejsce na ziemi miejsce, gdzie się urodziłam miejsce, w którym się żyje miejsce zamieszkania	3 1 0,5 0,5 0,5	8,5
miłość	7,5	miłość do	0,5			8
rodzina	7,5					7,5
wspólnota	4			wspólne dobro wspólna tradycja wspólne cele wspólnota obyczajowa i kulturalna wspólny dom wspólny naród	1 0,5 0,5 0,5 0,5 0,5	7,5
ziemia	6			ziemia rodzima ziemia rodzinna	1 0,5	7,5
język	4,5			język i kultura	0,5	5

Ojczyzna jest ważnym symbolem kolektywnym, zakotwiczonym w systemie za pomocą sześciu innych symboli i wskazującym na wiele obszarów znaczeniowych z wieloma wyrażeniami precyzującymi. Z jednej strony ojczyzna określana jest przez *kraj*, przede wszystkim Polskę, ponadto przez kompo-

nenty narodowo-terytorialne: *naród i państwo, patriotyzm, ziemia*. Z drugiej zaś aktualizowana jest sfera prywatności, jak np. w symbolu *dom, rodzina*. Język jako kryterium różnicujące pojawia się dopiero na ostatnim miejscu, słowo to wydaje się zatem nie mieć wyraźnej mocy definicyjnej i dlatego powinno być przy tworzeniu tekstów raczej pomijane, o ile nie jest wsparte innymi komponentami. Zaskakujące jest także wystąpienie i wysoka pozycja *miłości* w tym kontekście.

Vaterland

Słowo podstaw.	%	Warianty	%	Wyrażenia	%	∑%
1	2	3	4	5	6	7
Heimat	34	Heimatgefühl Heimatsort Heimweh	1 1 1			37
Deutschland	15	BRD deutsch Deutschlandlied doitsch	1 1 1 1			19
Patriotismus	13	Patrioten	2			15
Nation	8	Nationalismus national Nationalgefühl	3 1 1			13
Mutterland	4	Muttersprache Muttererde	2 1			7
Tradition	7					7
Sprache	6					6
Krieg	5	Kriege	1			6
Geburtsland	4	Geburtsort	1			5

Literatura

- Drews, Axel; Gerhard, Ute; Link, Jürgen, 1985, *Moderne Kollektivsymbolik. Eine diskurstheoretisch orientierte Einführung mit Auswahlbibliographie*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der Literatur, 1. Sonderheft Forschungsreferate, 256–375.
- Finke, Peter, 1982, *Konstruktiver Funktionalismus. Die wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur*, Braunschweig–Wiesbaden.
- Fleischer, Michael, 1989, *Die Evolution der Literatur und Kultur. Grundsatzfragen zum Entwicklungsproblem (ein systemtheoretisches Modell)*, Bochum.
- Fleischer, Michael, 1991, *Die Semiotik des Spruches. Kulturelle Dimensionen moderner Sprüche (an deutschem und polnischem Material)*, Bochum.

- Fleischer, Michael, 1991a, *Die polnische Diskurslandschaft. Über paradigmatische und relationale Kulturtypen*, [w:] P. Grzybek (Hrsg.), *Cultural Semiotics: Facts and Facets*, Bochum, 137–159.
- Fleischer, Michael, 1994, *Die Wirklichkeit der Zeichen. Empirische Kultur- und Literaturwissenschaft (systemtheoretische Grundlagen und Hypothesen)*, Bochum.
- Fleischer, Michael, 1994a, *Problemy i hipotezy systemowej teorii kultury. Podstawy empirycznych badań tekstów i kultury*, Wrocław.
- Fleischer, Michael, 1995, *Das System der polnischen Kollektivsymbolik. Eine empirische Untersuchung*, München.
- Fleischer, Michael, 1995a, *Grundlagen einer empirischen Text- und Systemforschung*, „Zet — Zeitschrift für Empirische Textforschung”, nr 1, 5–25.
- Fleischer, Michael, 1996, *Das System der deutschen Kollektivsymbolik. Eine empirische Untersuchung*, Opladen.
- Fleischer, Michael, 1996a, *System polskich symboli kolektywnych. Wyniki badań empirycznych*, Wrocław.
- Fleischer, Michael, 1997, *Das System der russischen Kollektivsymbolik. Eine empirische Untersuchung*, München.
- Glaserfeld, Ernst von, 1985, *Einführung in den radikalen Konstruktivismus*, [w:] P. Watzlawick (Hrsg.), *Die erfundene Wirklichkeit*, München–Zürich, 16–38.
- Groeben, Norbert, 1976, *Empirische Literaturwissenschaft als Metatheorie*, „Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik”, 6. Jg., H. 21, 125–145.
- Hall, A.D.; Fagen, R.E., 1956, *Definition of system*, [w:] *General Systems*, 1, 18–28.
- Hauptmeier, H.; Schmidt, S.J., 1985, *Einführung in die empirische Literaturwissenschaft*, Braunschweig–Wiesbaden.
- Hempel, Carl, G., 1959 (1965), *The logic of functional analysis*, [w:] *Aspects of Scientific Explanation*, New York, 297–330.
- Jachnow, H., 1981, *Sprachliche Funktionen und ihr Hierarchiegefüge*, [w:] J. Esser; A. Hübler (Hrsg.), *Forms and Functions*, Tübingen, 11–24.
- Lasswell, H.D., 1948, *The Structure and Functions of Communication in Society*, [w:] L. Bryson (Hrsg.), *The Communication of Ideas*, New York, 37–52.
- Link, Jürgen, 1982, *Kollektivsymbolik und mediendiskurse*, „kultuRRevolution”, 1, 6–21.
- Link, Jürgen, 1986, *Interdiskurs, System der Kollektivsymbole, Literatur. (Thesen zu einer generativen Diskurs- und Literaturtheorie)*, [w:] Achim Eschbach (Hrsg.), *Perspektiven des Verstehens*, Bochum, 128–146.
- Luhmann, Niklas, 1984, *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt a.M.
- Maturana, Humberto, R., 1982, *Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit*, Braunschweig–Wiesbaden.
- Riedl, Rupert, 1975, *Die Ordnung des Lebendigen. Systembedingungen der Evolution*, Hamburg.
- Röttgers, Kurt, 1988, *Diskursive Sinnstabilisation durch Macht*, [w:] J. Fohrmann; H. Müller (Hrsg.), *Diskurstheorien und Literaturwissenschaft*, Frankfurt a.M., 114–133.
- Schmidt, Siegfried, J., (1980) 1991, *Grundriß der Empirischen Literaturwissenschaft*, Frankfurt a.M. Teilband 1, Braunschweig.

- Schmidt, Siegfried, J., 1987, *Der radikale Konstruktivismus: Ein neues Paradigma im interdisziplinären Diskurs*, [w:] Schmidt, S.J., (Hrsg.), *Der Diskurs des radikalen Konstruktivismus*, Frankfurt a.M., 11–88.
- Varela, Francisco, J., 1990, *Kognitionswissenschaft — Kognitionstechnik*, Frankfurt a.M.
- Watzlawick, Paul, 1981 (Hrsg.), *Die erfundene Wirklichkeit. Wie wissen wir, was wir zu wissen glauben?* München–Zürich.
- Willke, Helmut, 1982, *Systemtheorie. Eine Einführung in die Grundprobleme*, Stuttgart.

Thumaczenie Magdalena Schmidt

COLLECTIVE SYMBOLISM IN POLAND AND GERMANY: A CROSS-CULTURAL STUDY

‘Collective symbolism’ is understood as linguistic signs with axiological load, positive in truth, development, peace or negative in hatred, loneliness, war etc., both groups being important in Polish or German national cultures. The questionnaire-type research, carried out in Poland in 1993 and in Germany in 1994–1995, discussed in greater detail in the author’s *Das System der polnischen Kollektivsymbolik. Eine Empirische Untersuchung* (1996), constitutes a part of a wider comparative research scheme comprising similar prospective research in Byelorussia and Russia. Such research involves three stages: from determining the set of collective symbols, via reconstructing their hierarchy, to approximating their semantics.

Having outlined the basic aspects of his theory of discourse in the introductory section of the article, the author presents the most important results of the empirical research. Germans have been found out to value symbols of everyday life, such as a car, money, health or nature. Poles, on the other hand, value ethical symbols, such as freedom, honour or love. A great number of symbols is common to the two nations: friendship, truth, peace, protection of the environment, freedom, independence, etc. However, there is a marked difference between eastern and western Germany, the preferences of the Polish people, i. e. a highly positive attitude towards tolerance, justice or faith, being closer to those of the Germans from the eastern part of the country.